

Kristian Kristiansen, *Europe before History, New studies in Archaeology*, Cambridge, ss. 506, il. 226

W 1998 roku w ramach serii New Studies in Archaeology, nakładem wydawnictwa Uniwersytetu w Cambridge ukazała się kolejna publikacja, tym razem autorstwa Kristiana Kristiansena. Składa się ona z ośmiu części.

W części pierwszej autor przedstawia przedmiot i zakres swoich badań oraz stawia pytania, na które będzie próbował odpowiedzieć w następnych rozdziałach:

1. co jest charakterystyczne dla epoki brązu (porównując z okresami wcześniejszymi i późniejszymi) i jakie ma ta epoka znaczenie?

2. ponieważ w epoce brązu w Europie zorganizowane struktury społeczne działają w jasno określonych ramach kulturowych na poziomach lokalnych i regionalnych, jakie więc znaczenie ma tradycja kulturowa, etniczność i zmiana kulturowa?

3. jak wyglądały relacje centrum/periferie w skali lokalnej i regionalnej w I. i II. tysiącleciu BC?

4. dlaczego Europa prehistoryczna była tak odporna na idee formacji państwowych, pomimo silnych kontaktów z terenami ze wschodniej części basenu Morza Śródziemnego na początku II. tys. BC i dlaczego sytuacja ta zmienia się na początku epoki żelaza?

5. jaki wpływ wywarły regionalne tradycje pojawiające się w I. i II. tys. BC na późniejszy rozwój wczesnych państw w Europie Środkowej i na Imperium Rzymskie?

W rozdziale drugim przedstawiono stan i kierunki badań na epokę brązu w Europie, zaczynając od Monteliusa i Kossiny po współczesnych badaczy, przywołując tu prace o charakterze ogólnych studiów. Określony został także zakres geograficzny i chronologiczny pracy oraz podstawy teoretyczno-metodologiczne.

W północnej i środkowej Europie wyróżniono 4 strefy oddziaływań, których zasięg był ściśle określony warunkami geograficznymi:

1) szlak zachodni, łączący południowo-zachodnią Europę (na północ od Alp) z północno-zachodnią wzdłuż Wezery i Renu, a stąd do południowo-wschodniej Brytanii lub wzdłuż wybrzeża Morza Północnego do Jutlandii i zachodniej Norwegii, a na południe wzdłuż Rodanu do Morza Śródziemnego;

2) linia Łaba/Odra łącząca Danię i zachodnie wybrzeże Bałtyku z Czechami, Karpatami i terenami zakarpackimi. Dolna Łaba odgrywała także rolę w kontaktach ze strefą zachodnią;

3) południowa Skandynawia i środkowe wybrzeże Bałtyku utworzyły strefę kontaktów z Europą wschodnią, rozciągającą się od Morza Czarnego i terenów na północ od Karpat z dorzeczem Wisły, Dniepru i Dniestru jako liniami łączącymi;

4) najważniejszą osią kontaktów wschód-zachód był Dunaj, który łączył się zarówno z Łabą i Renem, jak i z Bałkanami i Karpatami.

Jak widać nie przedstawiono tu innych ważnych stref, z którymi kontakty były także niezwykle ważne dla rozwoju kultur epoki brązu, wystarczy tu wspomnieć o strefie nadczarnomorskiej i kaukaskiej.

W określaniu chronologii autor stosuje dla terenów północnych podział Monteliusa, dla Europy Środkowej – Reineckego, dla terenów atlantyckich mieszany system francusko-brytyjski, a dla terenów śródziemnomorskich system grecki i Villanova (tutaj, niestety bez uściślenia o jakie dokładnie podziały chronologiczne chodzi). Wszystkie podane systemy zostały przedstawione w tabelach. Systemy chronologiczne są uzupełniane wynikami badań ¹⁴C i dendrochronologicznych, których najważniejszym skutkiem było przesunięcie początków epoki brązu w Europie na ok. 2300 BC. Sam zasięg chronologiczny jaki przedstawia tu autor zdaje się sugerować, że praca obejmuje całą epokę brązu i wczesną epokę żelaza, jednak w dalszej jej części okazuje się, że dolną granicą chronologiczną pracy jest raczej początek IV okresu epoki brązu według chronologii Monteliusa.

Cały rozdział trzeci poświęcony jest kontekstowi teoretycznemu i podstawowym pojęciom dotyczącym systemów ewolucji społecznej. Autor sam sytuuje własną publikację w ramach tej orientacji, która archeologię często nazywa procesualną lub Nową Archeologią. Różni się od niej jednak tym, że odrzuca skrajne stwierdzenia o tzw. ahistorycznych prawach generalnych i ich mechanicznej percepcji świata. Propozycja teoretyczna ma swoje korzenie w tradycji strukturalnego marksizmu poszerzona o późniejsze ustalenia. Podstawowe pojęcia to społeczna reprodukcja, determinacja, transformacja, kultura i tożsamość.

Według autora nie istnieje coś takiego jak społeczeństwo. Jest natomiast zorganizowana sieć połączeń i oddziaływań, które określają lokalną i regionalną tożsamość grupy. Oddziaływania te mogą mieć charakter wertykalny i horyzontalny. Ważnym komponentem sieci zależności społecznych są elementy osadnictwa i sposoby zdobywania pożywienia.

Po rozdziałach o charakterze wprowadzającym następuje przejście do zasadniczej części pracy, a mianowicie do przedstawienia panoramy społecznej i kulturowej od 1100 do 750 BC.

Kultury jakie istniały w tym czasie w Europie wykształciły się pod wpływem kręgu kultur pól popielnicowych lub zakorzenione były w tradycji tego kręgu, przy czym najsilniej było to zjawisko widoczne w Europie Środkowej, a słabiej na peryferiach, gdzie silniejsze były lokalne tradycje. Oddziaływania pomiędzy strefami o lokalnych tradycjach były wystarczająco intensywne aby osiągnąć podobne tempo rozwoju zarówno metalurgii, produkcji ceramiki, jak i sfery obrzędowej. Aby zrozumieć charakter owych podobieństw konieczne jest rozważenie mechanizmów, działanie których jest ich przyczyną oraz ich przejawów w tradycjach lokalnych, regionalnych i ponadregionalnych.

Należy rozróżnić dwa rodzaje tradycji regionalnych: jedna związana jest z konkretną kulturą i charakteryzuje się zwartością geograficzną i chronologiczną; druga wiąże się z cyklicznym odnawianiem się tradycji kulturowych na tym samym terenie w dłuższym okresie czasu. Autor wyróżnił następujące warunki zaistnienia tradycji kulturowej: umiejętność i technologia obróbki metali, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania potrzebne do pozyskiwania surowca i wykształcenia specjalistycznych umiejętności, innowacyjne umiejętności potrzebne do zasygnalizowania własnej tożsamości, stałe oddziaływanie społeczne oparte na wspólnie dzielonych normach obyczajowych i komunikacyjnych (język).

Te warunki sugerują, że formowanie się tożsamości kulturowej w epoce brązu wymagało ekonomicznej i społecznej zgodności pomiędzy regionami objętymi obiegiem brązu. Nie do końca można się z tym stwierdzeniem zgodzić, ponieważ obieg przedmiotów brązowych obserwowany jest bardzo często pomiędzy regionami różniącymi się znacznie pod względem społecznym i ekonomicznym. Autor zasygnalizował tu także silną potrzebę wytworzenia przez grupy własnej jakości i tradycji kulturowej, przy czym są to kwestie pozostające najczęściej poza zasięgiem poznawczym archeologii.

Jako przykłady scharakteryzowano dwa regiony Europy: nordyjski i środkowoeuropejski.

Tradycja nordyjska, w której dostrzec można zarówno elementy ogólnoeuropejskie jak i miejscowe, była, zdaniem Autora, oparta na kontynuacji podstawowych tradycji społecznych i rytualnych połączonych wspólnotą językową, co pozwalało na

przyjmowanie i przemiany nowych impulsów przez okres prawie 1000 lat. O wiele trudniejsze jest natomiast określenie warunków ukonstytuowania się lokalnych tradycji w Europie Środkowej.

Jedną z trudności w badaniu tradycji kulturowych o dużym zasięgu i relacji między nimi, a lokalnymi odmianami jest tradycja badawcza, która albo rozdziela komponenty kulturowe (studia nad poszczególnymi elementami), albo opiera się na studiach lokalnych obejmujących cały dostępny materiał. Efektem takiego podejścia jest bardzo mała liczba studiów nad relacjami pomiędzy tradycjami lokalnymi i regionalnymi.

Autor nie podejmuje się przedstawienia własnej koncepcji badań relacji między tradycjami lokalnymi i regionalnymi, zamiast tego chce rozważyć mechanizmy ekonomiczne i społeczne, które możemy prześledzić na podstawie dostępnych źródeł. Jako pierwszy temat porusza charakter użytkowania metalu i jego deponowania jako kategorii umożliwiającej rekonstrukcję modelu wymiany i wzajemnych oddziaływań. Proponuje on czterostopniową analizę: 1. kogo reprezentują zdeponowane przedmioty? 2. co reprezentują? 3. kto i jak je zdeponował? 4. gdzie i dlaczego?

Wymiana i deponowanie przedmiotów metalowych było szczególnie silne w strefach granicznych między większymi regionami, co wskazywałoby na podobieństwo społecznych i kulturowych norm zachowania. Modele wymiany poświadczają istnienie różnych stref wpływów przekraczających strefy polityczne. Jako główną przyczynę deponowania skarbów Autor wskazuje względy rytualne, co nie do końca wydaje się przekonujące, ponieważ archeolodzy w nielicznych jedynie przypadkach są w stanie określić przyczyny depozycji.

Trendy demograficzne i osadnicze przedstawiono na przykładzie kultury łużyckiej.

Cechami osadnictwa kultury łużyckiej w czasie jej stabilizacji jest ogólny wzrost liczby znanych osiedli i cmentarzysk. Na przykładzie Śląska Autor wskazuje, że o ile we wczesnych jej fazach osadnictwo miało charakter rozproszony i zajmowało najlepsze gleby, w fazach późniejszych wkracza na gleby drugiej i trzeciej kategorii wzdłuż dolin rzek. Inne regiony wykazywały podobne tendencje.

W dalszej części Autor przedstawia elementy struktury osadnictwa, na które składają ufortyfikowane osady, osady otwarte i cmentarzyska. Jako pierwsze omawiane są osady obronne i ich funkcje (funkcje polityczne, centra metalurgiczne, ośrodki

handlowe, kontrola szlaków handlowych i przepraw przez rzekę). Jako kolejne przedstawiono cmentarzyska, z których największe występują w pobliżu dużych osad otwartych, osad obronnych i skupisk skarbów. Nie można do końca się tu z tym stwierdzeniem zgodzić. Jako przykład można podać badania nad osadnictwem kultury łużyckiej, które bardzo długo skoncentrowane były na cmentarzyskach. Z mniejszym zaangażowaniem natomiast badano osady, co w sumie dało „nierówny” obraz osadnictwa, w którym znacznie więcej znanych jest nekropoli niż osad. Ten obraz ulega zmianie, ale wyróżnianie „wzorcowych” kompleksów osadniczych, tak jak podaje to Autor, nie jest jeszcze przy obecnym stanie badań możliwe. Dotychczasowe studia nad kulturą pól popielnicowych sugerują istnienie określonych terytoriów osadniczych zamieszkałych przez grupy. Wyznaczałyby je skupiska stanowisk, pomiędzy którymi istniały tzw. strefy buforowe (najczęściej uwarunkowane geograficznie: góry, bagna itd.).

Aby zrozumieć charakter organizacji społecznej i procesów przemian należy najpierw umiejscowić grupy społeczne kultury pól popielnicowych w modelu przedstawionym wcześniej. Najmniejszym zatem elementem byłaby wieś zamieszkiwana przez rolników, podzielona na rodziny. Wsie były uzależnione od zaopatrzenia w metal i prawdopodobnie od ochrony militarnej większych osad obronnych. Według Autora społeczności rolnicze można określić jeszcze nie jako klasę, ale jako oddzielną grupę rolników w procesie odłączania się od elity (która również tworzy grupę społeczną), na tyle zwartą i silną aby tworzyć społeczną i rytualną tożsamość. Autor więc przedstawia społeczeństwo kultury pól popielnicowych jako silnie ustratyfikowane.

Kluczową kwestią dla jego zrozumienia jest charakter organizacji militarnej, ponieważ jej wykształcenie się jest znaczącą oznaką ewolucji jaką przechodzą wszystkie społeczeństwa plemienne. Można zatem ją badać rozważając siły potrzebne do ataku i obrony osiedli ufortyfikowanych, jak i analizując elementy broni w grobach i skarbach. Obserwując struktury osadnictwa i wyposażenie grobów można przyjąć, że działania wojenne dotyczyły szczególnie tych terenów, których kontrola pozwalała na pozyskiwanie dochodu z rolnictwa i z wymiany. O istnieniu grupy przywódców świadczą, zdaniem Autora, znaleziska części pancerza, znane ze strefy naddunajskiej. Ponadto funkcjonowała też grupa wojowników uzbrojonych we włócznie i oszcypy. Oprócz nich musiała także istnieć liczna

grupa ludności wiejskiej zaangażowana w atak bądź obronę umocnień, wyposażona w proce, łuki i strzały. Jak słusznie zauważa Autor, pomimo tych znalezisk, upowszechnienie się i dominacja ideologii elity militarnej wydaje się wysoce wątpliwa.

Kolejna, piąta część omawia różnice w rozwoju strefy śródziemnomorskiej i terenów europejskich w IX i VIII wieku BC. Pod koniec IX i na początku VIII wieku BC tradycje regionalne późnej epoki brązu ulegały wzrastającemu zróżnicowaniu – niektóre tereny stały się świadkiem nasilających się zmian społecznych i ekonomicznych, podczas gdy inne kontynuowały starsze tradycje. Przemiany, które dokonały się w tym czasie można przypisać co najmniej trzem faktom, a były to: rozprzestrzenienie się żelaza, kolonizacja fenicka i grecka i ekspansja wpływów, a może także grup nomadów (wpływy tracko-kimmeryjskie) na tereny części Europy Środkowej.

W tej części najważniejszą dla autora kwestią jest zasięg i charakter handlu i wymiany (głównie na podstawie rozprzestrzenienia zabytków metalowych), która inaczej wyglądała w kręgu nordyjskim, w tzw. strefie atlantyckiej i w kulturze pól popielnicowych. Omawia on także struktury społeczne (zwłaszcza w strefie atlantyckiej) oraz oddziaływania pomiędzy wymienionymi strefami. Na podstawie znalezisk metalowych wzdłuż szlaków handlowych Autor wnioskuje o możliwościach silniejszych ośrodków polegających m.in. na organizowaniu ekspedycji handlowych, pokonujących czasami setki kilometrów. Wyraża także swoje przypuszczenia dotyczące kwestii handlu bursztynem, który według niego kontrolowany był przez ludność należącą do nordyjskiego kręgu kulturowego nawet na terenach zajmowanych przez ludność kultury łużyckiej. Twierdzenie to wydaje się nie znajdować jednak potwierdzenia w dostępnym materiale źródłowym. Handel dalekosiężny dotyczył przede wszystkim elit, na co zdają się wskazywać m.in. podobieństwo wyposażenia w grobach książęcych. Jako przykład podano tu brązowe amfory z ornamentem ptaków. Przedmioty te odkryto między innymi w północnej Italii (Weje) i w północnych Niemczech (Gevlinghausen). Jakkolwiek przeprowadzone badania pozwoliły na rozróżnienie przedmiotów wykonanych na południe i na północ od Alp, wykazują one bardzo duże podobieństwo stylistyczne, stanowiły przedmiot świadczący o stylu życia ówczesnej arystokracji. Autor następnie wymienia cechy charakterystyczne dla pochówków elity na terenach od Italii do Danii i od Francji po Bałkany. Należą do nich: powszechnie

uznawane zwyczaje społeczne i rytuały związane ze spożywaniem pokarmów, wymiana prestiżowej zastawy do picia, czasami prawdopodobnie także wymiana specjalistów metalurgów; występowanie czterokołowych wozów wykorzystywanych w celach rytualnych (czasami w wersji miniaturowej); stosowanie metalowych części uprzęży końskiej; wymiana prestiżowej broni i części pancerza, wznoszenie monumentalnych kurhanów (omówiono tu szczególnie kilka przykładów pochówków książęcych, m.in. z Seddin, Voldtofte). Należy przy tym zaznaczyć, że te uogólnienia nie dotyczyły oczywiście całości wspomnianego wyżej terenu.

Osobny podrozdział dotyczy tzw. horyzontu kimmeryjskiego, który chronologicznie związany był w IX-VII wiekiem BC. W dalszej części Autor kładzie nacisk na badanie nie tylko poszczególnych elementów kultury materialnej owego horyzontu, ale przede wszystkim na rozważania czy w ogóle istniał kompleks tracko-kimmeryjski, jak (i czy) można go scharakteryzować terminami archeologicznymi oraz jakie czynniki zadecydowały o ekspansji tych plemion na zachód. Podaje tu trzy szlaki ekspansji, przy czym w jednym, prawdopodobnie błędnie, podano jako linię rzekę Bug (z północy na południe), wzdłuż której miała odbywać się wędrówka. Skutkami ekspansji Kimmerów miałyby być wykształcenie się nowej grupy – wojowników, a także nowego wzoru władcy-wojownika.

Można więc podsumować, że w IX i VIII wieku BC wiele terenów europejskich wykazywało podobne cechy rozwojowe: wzrost demograficzny, elementy organizacji społecznej (m.in. osoba wodza łączącego funkcje rytualne i polityczne), zwyczaj składania darów wotywnych (a więc podobna struktura religijna), podobne normy zachowań (wymiana).

W części szóstej Autor przedstawia główne etapy przemian w Europie Środkowej w okresie HaC i HaD. Zastosowano tu model zakładający że: rozprzestrzenienie się w Europie wojowników odzwierciedla uformowanie się elity władców, tworzącej zdecentralizowane społecznie i gospodarczo środowisko. Decentralizacja dotyczyłaby tu strefy zachodniej, podczas gdy strefa wschodnia charakteryzowała się silną hierarchizacją i centralizacją. Za ważny czynnik rozwoju społecznego jest uznawane żelazo, które, podobnie jak wcześniej brąz, doprowadziło do wykształcenia się nowych centrów produkcji tego metalu.

Przedstawiono następnie najważniejsze cechy kultury halsztackiej, która charakteryzowała się odmiennym obrzędkiem pogrzebowym i kulturą materialną, nową stylistyką w zdobnictwie i organizacją społeczną. W porównaniu do kultury pól popielnicowych kulturę halsztacką wyróżnia także to, że była ona kulturą bogatej elity społecznej. W tym rozdziale przedstawiono zasięg i wpływy kręgów zachodnio- i wschodniohalsztackiego. Osobno omówiona została kultura i społeczeństwo scytyjskie, a także kierunki i zasięg ich ekspansji. W końcowej części tego rozdziału autor przedstawia trzy modele przemian w osadnictwie, jakie dokonały się pod koniec okresu HaD na przykładzie kultury łużyckiej, strefy atlantyckiej i strefy północnoeuropejskiej.

Kolejny, siódmy rozdział traktuje o migracjach Celtów i chronologicznie wykracza już poza okres halsztacki. W tej części przedstawiono ogólnie rolę migracji i dyfuzji oraz historię i kierunki badań nad tymi zagadnieniami. Zamiast terminu „migracje” autor proponuje bardziej neutralne „przemieszczenia ludności”, co obejmuje zarówno przeniesienie się pojedynczych osób (np. po zawarciu małżeństwa), wyspecjalizowanych grup (np. w celach handlowych) lub całych społeczności wraz z dobytkiem (np. z przyczyn politycznych albo po udanej wyprawie niewielkiej grupy wysłanej wcześniej). Społeczeństwo, w którym władzę sprawowała elita wojowników cechował ekspansjonizm. Jego przejawem były migracje Celtów. W dalszych częściach przedstawiono charakter i szlaki kolejnych przesunięć ludnościowych. Autor zwraca uwagę na przemiany w strefie obrzędowości jakie, jego zdaniem, towarzyszą migracjom. Badaniom poddał tu depozyty grobowe i amulety. Te ostatnie zwłaszcza miały świadczyć o osobistym zaangażowaniu w sferę religijną i o potrzebie ochrony pojedynczych osób i/lub rodzin w czasie dalekich wędrówek. Omówiono następnie elementy osadnictwa celtyckiego, m.in. oppida, obiekty z umocnieniami na planie czworokąta i świątynie.

Ostatni rozdział ma charakter syntetyczny. Podsumowano najważniejsze zjawiska charakterystyczne dla epoki brązu w Europie ze szczególnym uwzględnieniem kontaktów ze strefą śródziemnomorską, gdzie główne etapy tych kontaktów można datować na: 2000-1700, 1700-1500 i 1700-1500 BC. Daty te miałyby korespondować z ważnymi etapami społeczeństw epoki brązu w Europie. Widoczny jest tutaj brak konsekwencji w zakresie chronolo-

gicznym pracy, która w całości dotyczy okresu 1100-400 BC, natomiast wspomniane powyżej daty w ogóle się w pracy nie pojawiają. Powstanie ośrodków metalurgicznych, które spowodowały wiele przemian społecznych i osadniczych, wykształcenie się arystokracji i wojowników, stabilizacja i organizacja handlu dalekosiężnego (w tej części autor szczególną uwagę zwraca na rolę kultury Otomani w pośredniczeniu w przekazywaniu impulsów kulturowych z południa na północ) i ekspansja kultur kręgu popielnicowego zaliczałyby się do największych przemian jakie zaszły w epoce brązu. Zaznaczone zostały także kwestie etniczne. Zdaniem Autora, aby zrozumieć kierunki przemian ważniejsza jest analiza społecznych procesów zmian, niż próby identyfikacji kultur, etniczności i języka.

Autor stwierdza także, że procesy przemian kulturowych i społecznych były zasadniczo podobne oraz, że jest możliwe wskazanie pewnych wspólnych zasad ich rozwoju. W epoce brązu istniało więc kilka modeli społeczeństw: społeczeństwa zorganizowane wokół centrów produkcji i wymiany (często ufortyfikowanych, będących także rezydencjami elity); społeczeństwa wojowników, i społeczności rolnicze. Do czynników warunkujących rozwój tych (i nie tylko tych) społeczeństw należały: klimat, dostęp (a także późniejsze wyczerpanie) do surowców naturalnych i rozwój produkcji.

Tak jak Autor zaznaczył na wstępie jego głównym celem było uzasadnienie wyjątkowego znaczenia epoki brązu dla początków Europy historycznej, które można łączyć z powstaniem Imperium Rzymskiego. Autor próbuje odpowiedzieć na pytanie dlaczego społeczeństwa epoki brązu, pomimo rozwiniętej wymiany nie przyjęły idei państwowych, które przesądziły o odmiennym rytmie rozwoju strefy

śródziemnomorskiej. Efektem owych prób jest niezwykle szerokie ujęcie problemu przemian społecznych i ekonomicznych na różnych poziomach, co jest tym cenniejsze, że niewiele powstało jak dotąd prac o tak syntetycznym charakterze. Brakuje jednak uwzględnienia w pracy wyników nowszych badań na przykład z terenów Polski, gdzie większość ujętych prac pochodzi najpóźniej z lat siedemdziesiątych. Autor nie ustrzegł się, jeśli nie błędów, to przynajmniej niejasności. W części wstępnej zaznacza, że społeczeństwo jako takie nie istniało, nie odnosząc się jednak do żadnej konkretnej jego definicji. Z kolei w dalszej części pracy używany jest termin społeczeństwo, nie jest do końca jasne więc co Autor przez to rozumie. Wątpliwości mogą budzić też same podstawy teoretyczne pracy, które zakładają systemowe ujęcie struktur ekonomicznych, społecznych i ideologicznych. Zgodnie z tym podejściem nie istniały w epoce brązu społeczności, czy nawet pojedyncze jednostki „niezaangażowane”, podporządkowane były natomiast całości systemu społecznego¹. Z drugiej strony przy omawianiu wymiany w kulturze łużyckiej na Śląsku zaznacza słabą jej organizację. W tekście pojawiają się także nieprecyzyjne sformułowania, jak np. regiony łużyckie, nie wyjaśniając czy chodzi tu o strefę geograficzną czy kulturową. Przy omawianiu problemu zaniku kultury łużyckiej wskazuje na koniec funkcjonowania grodów ze szczególnym uwzględnieniem roli Scytów, którzy mieliby zniszczyć niektóre z nich i dopiero w przypisach wyjaśnia, że znaleziska grocików scytyjskich niekoniecznie muszą świadczyć o najeździe scytyjskim. Do rażących należą błędy w pisowni polskich i czeskich tytułów w części bibliograficznej.

Adres autora:

Mgr Justyna Baron
Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego
ul. Szewska 48
50-139 Wrocław

¹ Minta-Tworzowska, *Klasyfikacja w archeologii jako sposób wyrażania wyników badań, hipotez oraz teorii archeologicznych*, s. 137, Poznań 1994; zastosowanie strukturalizmu marksistowskiego w archeologii poddał krytyce także Hodder, *Czytanie przeszłości*, s. 81-102, Poznań 1995.